

Nyelv és gondolkodás az északkeleti nyelvjárásban Néhány nyelvi jelenség vizsgálata

LAKATOS-FLEISZ KATALIN

egyetemi adjunktus, PhD (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Pszichológia és
Neveléstudományok Kar, Szatmárnémeti kihelyezett tagozat)
fleisz.katalin@gmail.com

Language and Thought in the Northeastern Dialect. An Analysis of Selected Linguistic Phenomena. How does a living language (language variety) structure the worldview? What world-explaining and thinking-defining forces reside in the language itself? This is examined in the article in relation to the Northeastern Hungarian dialect in the vocabulary, meanings, adjectives, and the use of verb conjugations and verb-formers.

Keywords: *Northeastern Hungarian dialect, world model, worldview, Szamosháti dictionary*

Hogyan strukturálja egy élő nyelv (nyelvváltozat) a világlátást? A nyelvben magában milyen világmagyarázó, gondolkodást megszabó erők élnek? Ezt vizsgálja az írás az északkeleti magyar nyelvjárás kapcsán a szókincsben, jelentésekben, jelzőkben, igekötők és igeképzők használatában.

Kulcsszavak: *északkeleti nyelvjárás, világmodell, világkép, Szamosháti szótár*

Alapvető emberi tapasztalat nyelvben élni, az, hogy egy nyelvben kapjuk meg azokat a gondolkodási kereteket, sémákat, amelyek egy életen át végigkísérnek bennünket. De az is közös, alapvető emberi sajátosság, hogy az anyanyelvünknek, jelen esetben a magyarnak, egy bizonyos nyelvi változatát sajátítjuk el. A magyar nyelv standardizált, normatív változata alighanem egy eszmény, amely az intézményeken kívül aligha él a maga tisztaságában. Mindannyian a magyar nyelv ilyen vagy olyan változatát, vagy esetleg változatait beszéljük (vö. Balázs 2001: 21–34; 2005: 96–111).

A nyelvi változatoknak egy markáns, meghatározó felosztása a tájak, régiók szerinti megoszlás. Ma már evidencia, hogy a tájnyelvek visszaszorulóban vannak, mivel a felgyorsult, globalizált világ elmosza a táji határokat. E tanulmány szerzője nem kíván ezen tétellel vitatkozni, amely **úgy általában** igaz lehet. Azonban egy alternatívát kísérel meg felmutatni arra vonatkozóan, hogy egy tájegység, régió nyelve, jelen esetben az északkeleti nyelvjárás jelenségei ősbibek (Balázs 2015), ha úgy tetszik makacsabbak annál, mintsem a jelen kor viszonyai között eltűnjenek.

Hogyan eszmél rá egy bizonyos nyelvváltozatban felnövő egyén magára arra a nyelvre, amelyet ő is beszél? A gyermekkorban a nyelvhez való viszony öntudatlan és természetes. A nyelv mindennapi használata óvó és biztonságos közeget teremt. A gyermek a szavak használata által tudja, hogy a dolgok megnevezhetők, ezáltal kiszámíthatóak. A tájra jellemző sajátos tájszavak újdonságát nem érzi, hiszen megszokta azokat. Számára a tájnyelvi szókinccs magától értetődő, nem szorul magyarázatra.

Amikor a gyerek felnőtt, határai kitágulnak, azt is észreveszi, hogy mások másképpen beszélnek. Ő maga is rácsodálkozik arra a nyelvre, amely eddig természetesen vette körül. Elkezd idegen szemmel tekinteni rá. Talán úgy érzi a tájszavak egyedi, sok esetben hangulatfestő sajátosságait érzékelve, hogy annak a szűk családi, rokoni körnek *saját leleményei*. (A gyermeknyelvi szavak kialakulásához hasonlóan, vö. Balázs 2022: 131, 136.) Mintha mindig itt és most, arra a bizonyos helyzetre lenne kitalálva egy-egy szó vagy szókapcsolat.

Még mindig beszéli, a maga megszokott közegében természetesen érti és alkalmazza a tájszavakat. De megtanul disztingválni, más közegben, ahol ez a tájnyelv idegen lenne, magától értetődően átvált egy másik nyelvváltozatra.

Ha a nyelvi kérdésekre amúgy is fogékony ez az egyén, elkezd kutakodni a tájnyelv sajátos szavai után. Ezt történt jelen esetben e tanulmány szerzőjével is. Egyszer csak felfedezte, hogy a gyermekkorában természetesen körülvevett szavak egyáltalán nem kitalált szavak, mert Csúry Bálint Szamosháti szótára (1935) rendre tartalmazza azokat. Nagyon is élő szavak tehát, egy széles, nyelvtörténeti múltba vezető közösség beszéli/beszélte azokat. A nyelvtörténeti múlt azáltal is kirajzolódott, amikor azt is észrevette, hogy számos tájszót a Czuczor-Fogarasi-szótár (1862) is tartalmaz.

A nyelvet idegenné, izgalmas vizsgálati tárgygyá tevő tekintetnek csak egyik aspektusa mindez. A nyelvvel való igazi találkozás az, amikor elkezd működésképpen is vizsgálni a nyelvet. Azokat a szabályokat kutatja, amelyek mentén a *jelentések létrejönnek*. A jelentés az élethez, a dolgokhoz való viszonyt mutatja meg közelebbről. Ugyanakkor a dolgokhoz való viszony sajátosan nyelvi viszony. Nyelvi közvetítés nélküli közvetlen viszony a dolgokhoz nem létezik.

A tájnyelvek szókincsének egy lehetséges felosztása

Szinnyei Józsefnek tájszótára (URL1.) összeállításához tisztázni kellett a tájszó mibenlétét. Ebben a vonatkozásban három kategóriát különített el. Megkülönböztetett tulajdonképpeni tájszavakat, amelyek a köznyelvben teljesen ismeretlenek és csak a nyelvjárásokban fordulnak elő. Pl. *hülemedik (megdöbben)*, *liha (laza, tartalom nélküli)*,¹ jelentésbeli tájszavakat, amelyek a köznyelvben is megvannak, de a nyelvjárásokban a köznyelvitől különböző jelentésük használatos pl.: *kíváncsi (nyalánk, torkos)*, *eláll (elfárad)*, *fogózik valakivel (párkapcsolatot létesít)*, valamint alak szerinti tájszavakat, azaz a köznyelvi szavaknak olyan alakváltozatait, amelyek az illető nyelvjárásának rendes és szabályba foglalható hangalaki eltérésén és sajátosságain kívül állnak. Pl. *lábli (lajbli)*, *lapos (láros)*.

A fenti felosztás a mai napig is érvényes, de mint minden vizsgálat, egy kijelölt célnak rendelődik alá. Mi – már neki köszönhetően is – tudjuk, mi a tájszó, tovább kérdezhetünk, a mi vizsgálati célunknak megfelelően.

A vizsgálati kérdésünk pedig az, az élő nyelv hogyan strukturálja a világlátást? A nyelvben magában milyen világmagyarázó, gondolkodást megszabó erők élnek? Mindezt a nyelv használatai szabályai mutatják meg nekünk.

Kitérés: evidenciák

Minden tájnyelvre érvényes a megállapítás, miszerint tájszavai egy nyelvtörténeti múltba vezetnek vissza. Az északkeleti nyelvjárásban is számos olyan szót találtam (gyanítom, hogy a további vizsgálatok még inkább alátámasztják ezt az állítást), amelyek bár a jelenben is használatosak, de már a Czuczor–Fogarasi-szótár (1862) is tartalmazza azokat. Ilyen például az acsarkodik – régebben fogát vicsorítja, ma fenekedik, gyűlölködik valakire, ármánykodik jelentésben. A szó tövében az agyar szónak egy igen ősi *acsar* változata rejlik, s így az ige elsőként azt jelenthette: agyarát mutatja (pl. vaddiszó, hogy félelmet keltsen).

1 Jelen példák az északkeleti tájnyelv szókincséből valók.

Ugyanide tartoznak többek között az *aprómarha*, *babrál*, *babos* (*petytyes*), *barátságú* szavak. De hasonlóan az igék egy-egy régies alakját is megőrizték az olyan szavaink, mint *megeszen* (ti. engem az idő) *nagyétű* (jó étvágyú, sokat evő).

Egy másik evidencia, miszerint a tájnyelvben rengeteg a hangutánzó, hangulatfestő szó. A hangutánzó és hangulatfestő szavaink közkeletű meghatározása szerint olyan szavak, amelyek hangalakja és jelentése között szerves kapcsolat áll fenn. A szavak megformáltsága önmagában már felidéz egy hanghatást vagy komplex hangulatot. Ugyanez áll az északkeleti nyelvjárásra is is, sőt a tájszavak egyedisége sok esetben egyes csakis arra a tájegységre jellemző volta épp a hangutánzó, hangulatfestő szavakban rejlik.

Móricz Zsigmond (URL2.) lelkesült szavait hozhatjuk itt fel erősítő példaként, amelyet szatmári gyűjtőútja során fogalmazott meg. „*Legfőbb és legértékesebb sajátása ennek a nyelvnek a rendkívül eredeti és ízes kifejezés-mód, ami már magasabb lelki munka, mint a tisztán nyelvkülsőségek. Ez a népnek igazi lelkét, szikrázó humorát, minden egyes mondatban valami eredeti, egyéni vagy általános ízletességét tükrözi. Csupa kép, hasonlat, személyesítés s magasabb poétikai figurák rajzanak beszédjében.*”

Amit Móricz a maga intuitív, beleérzéses módján meglátott, azt szeretné jelen tanulmány a megfigyelés, rendszerezés, értelmezés útján még pontosabban megmutatni. Vizsgálati kérdésünk elméleti alapja, kiindulópontja a nyelv kognitív megközelítése. Ez a megközelítés megóv attól, hogy a reális világot és a nyelvet problémátlanul azonosítsuk egymással. A dolgok kategóriákba, nyelv által strukturált kategóriákba rendeződnek. A szavak használata fontos nekünk, tehát az, hogy a szavakat egy-egy élethelyzetbe ágyazottan, hogyan, milyen használati szabályok szerint alkalmazzuk. Amikor is a jelentéshasználat egy implicit nyelvi világmodell alapján szerveződik (Szilágyi N. 1996., 59-60; Balázs 2021: 22).

A jelentéshasználat különböző eseteit megfigyelés alapján kategóriákba rendeztem. A felhozott példáim csakis olyan szavak, amelyeket a saját nyelvközegemben használatosak, a mindennapi élethez kötődnek, ugyanakkor a példák mindegyike megtalálható Csúry Bálint Szamosháti szótárában.

A szavak használati köre

Egyik ilyen szabályként lehet megfigyelni, miszerint egy-egy bizonyos cselekvés egy-egy bizonyos szót hív elő. Meg is fordíthatjuk: egy-egy szó csak egy-egy bizonyos cselekvés megnevezésére használatos. Azaz a szó megnevezési köre igencsak korlátozott.

Ennek egyik példája a *hengergőzik* (hempereg, hátán ide-oda fordul) ige. (A szó eredeti alakja a *hengergőzik* lehetett, mivel a henger szó felismerhető

benne. A Czuczor–Fogarasi-szótárban *hengergőzik* alakban szerepel ugyanennek a tevékenységnek a megnevezésére.) Azonban mind a közbeszédben, mind Csűry Szamosháti szótárában *hengergőzik* alakban szerepel. A szó használatának köre igencsak korlátozott. Az állatok hátán való hentergésének kifejezésére használatos. Szinonimájaként előfordul még a fetreng. Habár ezen cselekvés megnevezésében merül ki a használata, viszont ez azt is jelenti, hogy erős felidéző ereje van a szónak. Ha azt mondom például, hogy a macska már megint ott hengergőzik a napon, pontosan el lehet képzelni a cselekvést, amihez hozzáadódik még egyfajta pozitív, játékos hangulat.

Hasonló, korlátozott használatú szavak még az északkeleti nyelvjárásból: *henderbucka*, bukfenc jelentésben, *dörgölődzik* – *dörzsölődik* (törleszkedik), *színeskedik* (hízeleg), *hömbörget* – *hömbörödik* (gurít, gurul), *bizserékel* (egy bizonyos mormoláshoz hasonló hanghatás).

Nyilván a példák sorát még tetszőlegesen lehetne folytatni. Azonban ennyi is elég, hogy lássuk, a megnevezés korlátozott köre azt is jelenti, hogy a megnevezés ereje felerősödik. Ezek a szavak nem csak fogalmilag neveznek meg valamit, hanem el is képzeltetnek egy cselekvést a maga konkrétságában. A hömbörget habár fogalmi jelentésben a gurít igével áll szinonim kapcsolatban, azonban a szó felidéző ereje több ennél. Gurítani sok mindent lehet, ami gurul (pl. autókereket, szalmabálát stb.), azonban hömbörgetni csak valami kézhez állót, ami ügyes kézmozdulatot kíván, ráadásul valami körülveszi azt a dolgot, amit hömbörgetni kell, valami anyagszerűség (mint ahogy a húst forgatjuk a panírban vagy a gombócot a zsemlemorzzában). Ez az anyag legalább annyira részt vesz a hömbörget szó jelentésében, mint maga a mozgásos cselekvés. Hasonlóan a színeskedik szó fogalmilag a hízeleg szóval szinonim, azonban a jóval semlegesebb hízeleg nem tesz különbséget pl. egy gyermek vagy kisállat ártatlan és egy felnőtt ember erkölcsileg elítélhető tette között. Ugyan a kontextus minden esetben pontosíthatja a szó jelentését, ám a színeskedik ezzel szemben önállóan, kontextus nélkül is felidézi a szó játékos, ártatlan hangulatát. Ugyanis csakis egy gyermek vagy kisállat színeskedik, vagy legvégső esetben egy felnőtt, ha játékosan, kedveskedve kunyerál valamit, egy felnőtt ember erkölcsi-leg elítélhető tetteire ez a kifejezés már nem használatos (Balázs 2020: 81–90).

Érzelmi viszonyulást teremtő szavak

Egyes szavak használatának mintegy feltétele valamilyen érzelmi alapállás. Lebecsülő értelemben használatos például pl. *pitiszkál* (*píszmog*), *liha* (*laza, súlytalan*), *sérafikál*, *nyüstet* (*jön-megy*), *marcafánk* (*valamilyen különleges, nem létező étel*), *lobácsol* (*lubickol*), *ledobban* (*lelankad, elerőtlenedik*), *löhököl* (*nagy erőfeszítést téve jár valamiben*), *hülemedik* (*megdöbben*), *nát-hamérő* (*nagyon kicsi edény*) stb. szavaink. Pl. a *liha* szó csak abban az eset-

ben használatos, ha a laza, súlytalan az elvárás nem tölti be, tehát valamilyen hiányminőség. Amikor valaminek eleve nem lazának, súlytalanoknak kellene lennie, mint például a búzaszemek nélkül maradt kalásznak. A *sérafikál*, *nyüstet* kifejezések csak hosszan tartó, kínos és eredménytelen jövés-menésre vonatkoznak, hasonlóan a *löhőköl* szóhoz (ami utóbbinak viszont magasabb az energiatöltete), a *lobácsol* nemcsak lubickol, hanem pazarlóan bánik a vízzel, hasonlóan ahhoz, ahogy a kacsák kiverik a nekik szánt medencéből a vizet, a *náthamérő* viszont egy olyan kicsi edény, aminek eleve nagyobbak kellene lennie.

Mindezek a használati szabályok szabják meg a beszédben való előfordulásokat. Tehát egy olyan beszédszituációt nem lehet elképzelni, miszerint egy ártatlan kérdésre, hogy mit csinálsz, valaki azt válaszolja, hogy lobácsolok, mert az semleges jelentésárnyalatot kíván. Ebben az esetben az a jó válasz, hogy fürdöm. Viszont abban a beszédszituációban nagyon is elképzelhető, miszerint: „*Ne lobácsolj már annyit!* (Ti. ne pazarold a vizet, ne úsztasd el az egész házat!) Ugyancsak nem jó válasz a mit csinálsz kérdésre a *sérafikálok*, *nyüstetek* kifejezés. Illetve csak abban az esetben helytálló, ha valami olyasmi beszédszituációban hangzik el, amikor is a mit csinálsz kérdésre, a válaszoló kapva a helyzeten, rávágja, *ó, ne is kérdezd, egész nap a városban sérafikáltam, de mégsem haladtam a dolgaimmel!* A humoros árnyalatú náthamérő kifejezés is egy olyan megrovó beszédhelyzetben képzelhető el, miszerint, *épp ezt a náthamérőt adod ide* (ti. a csuprot egy nagyobb tál helyett).

Jelzőhasználat

A jelzőhasználat esetében is meg lehet figyelni azt a tendenciát, miszerint bizonyos jelenségek érzékeltetése egy bizonyos szót hív elő. Mindezt az időjárás jelenségek kapcsán vizsgáltam. Az északkeleti nyelvjárásban a *lágý idő* egy konkrétan beazonosítható időjárás változás. Olyan esős idő, amikor nem törvényszerű, hogy esős idő legyen, természetesebb lenne a hideg és a fagy. Télen vagy tavaszi olvadáskor beállt lágýulást jeleznek vele, esetleg őszi hosszabb hideg után beállt olvadást. Tehát a lágý jelzőbe itt beleértendő a meglepetés, hogy már nem kemény, mert már nincsenek fagyok. Nyáron, ha bármilyen hosszú esőzések is zajlanak, az már nem lehet lágý idő. A lágý jelzőbe tehát beleértendő a víz, a sár lágýsága, de ezen felül még más is: a keménnyel való szembenállása. A lágý egyébként más szókapcsolatokban is él jelzőként, pl. a lágý ember szókapcsolatban. Ha egy kicsit utánanézzünk, itt is megfigyelhető a keménnyel szembeni hallgatólágý szembenállás. Azt, hogy lágý ember rendszerint férfiakra mondják megkülönböztető jelzőként, lágý nő vagy pláne lágý gyerek értelmetlen volna. Mivel a férfiatól a keménység az elvárás, a lágýság ennek az elvárásnak mond ellent.

Kicsit más a helyzet a *nehéz idő* szókapcsolatban. Használati köre a nyári viharok, rendszerint dörgéssel, villámlással kísérve. A köznyelv a nehéz idő szókapcsolatot elsősorban átvitt értelemben, mint ínséges, embert próbáló időszakként alkalmazza. Segítségként nézzük meg, milyen szókapcsolatokban használja még az északkeleti tájegység a nehéz jelzőt. *Nehéz ember, nehéz járású, nehéz eszű, nehéz étel, nehéz szag, nehéz dió*², (Grétsy—Kemény 2005: 397; Balázs—Zimányi 2007: 219.), *nehéz beteg, nehéz felhők*. (Tegyük hozzá: ezek nagy része a köznyelvben is él.) Mindegyik szókapcsolatban közös az akadályoztatás, a súlyosság, az erőt próbáló ellenállás képze. A nehéz jelzőnek tehát kiterjedt használati köre van, és hallgatólagosan ott van mindegyikben a könnyűség ellentéte. Itt helyezhető el a nehéz idő szókapcsolat is, mint az ember számára súlyos, nehezen elviselhető, nyomást gyakorló időjárás. Nem kell nagy képzelőerő, hogy rájövünk, a sötét fellegek, a komor, ijesztő hangok, de még az égből lesújtó villám asszociatívan a *nehéz* jelzőt hívja elő.

Köznyelvtől eltérő jelentés

Különösen jelentősek, mert egy nyelvváltozat sajátos használati szabályát kirajzolandó azok a kifejezések, amelyek jelentése a köznyelvi jelentéstől eltér.³ Ilyen például az északkeleti nyelvjárás *mélygondolkodású* jelzője. Köznyelvi jelentésben a szó, habár nem összetett szóként szerepel, de mindenképpen pozitív jelentésű. Ha egy beszédhelyzetben megkülönböztető jelzőként elhangzik valakiről, hogy mély gondolkodású, mindenképpen egy alapos, megfontolt, elemző, valószínűleg az értelmiségi rétegbe tartozónak értékeljük az illetőt. Mindenképpen egy olyan embernek, akinek véleményére, ítéletére lehet számítani. A Szamosháti szótárban viszont a *mélygondolkodású* jelentése: *komor kedélyű, sötét világnézetű, érzékeny, gyanakvó. A szó mögött egy értékelési rend áll, ami tehetjük hozzá, eltér a mai, modern, tudást, racionalitást felértékelő értékrendünktől. A mély jelző önmagában is több jelentésű – már a köznyelvben is – egy kút, egy gödör, egy tó, egy sír, egy seb, egy sóhajtás is lehet mély, ráadásul mélyre lehet esni, zuhanni valamilyen magaslatról, de még erkölcsileg mélyre is lehet süllyedni. Tehát ami lent van, a magas-mély tengely végpontját, ahhoz az értékelési rendszerükben valami negatív kapcsolódik.*

2 A nehéz dió szerkezetet a nyelvművelés „sajtónyelvi eredetű, de a köznyelvben is elterjedt képzavarnak tartja” (Grétsy—Kemény 2005: 397).

3 A köznyelvvél való szembeállítás nem azt az alapállást tükrözi, miszerint a köznyelv volna a norma, amihez képest a tájnyelv elhajlás, vagy mindenképpen attól eltérő. Csakis kontrasztként, a nyelvi világmodell sajátos működésének kidomborításához vizsgálom a köznyelvi jelentést.

A kérdés itt már az is lehet, hogy a mély jelző hol negatív, hol pozitív jelentésű. A mélyre zuhan és a mélyen érez szókapcsolatokban világos, hogy a mély nem ugyanaz az érték kategória. (Ugyanakkor mélyre zuhanni lehet álomban, de lehet konkrétan is, akár egy szikláról. Továbbá a mélyen érezni habár erkölcsileg pozitív jelentésű, de annak, aki átéli nem minden esetben „felemelő” mély érzésűnek lenni, hiszen sok szenvedéssel jár.) Még összetettebb jelentésű a mély azokban a szavakban, ahol a mélység nem szó szerint, hanem metaforikusan értendő. A szerelemben esik szókapcsolat mindenképpen valami mélységet feltételez, ugyanakkor a szerelemhez a társadalom pozitív értékjelentést kapcsol. A metaforikus *esés, zuhanás* azonban valami ősbibet primitívebbet fejezhet ki: az emberi akarattól független kiszámíthatatlanságot, valamint a zuhanás félelmetes ismeretlenségét.

Ilyen értelemben válhat el a mélygondolkodású jelzőben is a mély jelentése kettőssé két különböző használati szabálynak alávétetten. A *mély* lehet alapos, elemző, a dolgokat átvilágító kognitív folyamat jelzője, de egy másik, ha úgy tetszik ősbib, primitívebb jelentése szerint a sötét, kiszámíthatatlan, lefelé eső folyamatok jellemzője. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a Szamosháti szótárban található *mélygondolkodású összetett szóban a gondolkodás sem feltétlenül a mai értelemben, mint elemző, racionális kognitív tevékenység szerepel, hanem általánosabb értelemben, mint szellemi folyamat, világlátás, dolgokkal való képzeleti foglalkozás. A gondolkodás szó jelentésbeli megterheltsége érhető tetten a szó hibásan gondoskodásnak mondott kifejezésekben is, amit a tanulmány írója a közvetlen környezetében nagyon sokszor hallott. „Azon gondoskodom...”, „Min gondoskodom?”, „Ne gondoskodj már annyit!” - továbbá ezekhez hasonló szókapcsolatokban.*

Az igekötő jelentést adó ereje

A magyarban az igekötők igékhez való kapcsolásának kialakult szabályai vannak. Legtöbbször az igekötős igék már készen kapott szavak sajátos jelentésekkel. Azt is tudjuk, hogy az igekötős igékben az igekötő mindig valamilyen jelentéstöbblettel, de mindenképpen módosulással látja el az igét. Épp a készen kapottság és a nyelvi otthonosság miatt, ha egy igekötő nem várt módon kapcsolódik egy igéhez, az a helytelenség, de mindenképp az új, a szokatlan képzetét kelti fel a nyelvhasználó számára. Gondoljunk csak a manapság talán a szleng hatására kialakult igekötős igéinkre, mint például a *bealszik, kikövet* stb. és még sok új keletű igekötős igéinkre, amelyek nyelvészeti vitákat generáltak. (URL3, 4, 5.)

Nos, úgy tűnik, az északkeleti nyelvjárásban az igekötős igéknek a kialakult nyelvi normáinkhoz képest más szabályai élnek. Ez a nyelvi regiszter sokkal szabadabban él az igekötő adta lehetőségekkel, sőt olyan igekötős igék

is előfordulnak, amelyek a köznyelvben nem. Az érik ige a köznyelvben a meg-, esetleg a be-, a túl- igekötővel párosul, ugyanis ezek az igekötők jelzi a folyamat bevégződését. Ehhez képest a *leérik* ige, talán a *tulérik* ige jelentéséhez áll a legközelebb, de jelentése mégis tágabb annál. Ugyanis a le- igekötő a túlrett gyümölcs lehullását is képes magába olvasztani. Eszerint a *leérik* olyan folyamat, amely nemcsak túlérés, hanem egy olyan túlérés, ami már a lehullást, az elhasználódást is magába foglalja (hasonlóan a lebetegszik kifejezéshez, amely nemcsak a betegség beálltát, eluralkodását, hanem az annak következtében való ágyának esést is képes érzékeltetni).

Ismeretes, hogy az igekötők a velük alkotott igékkel egészen új jelentésű szavakat képesek létrehozni az ige eredeti jelentésétől. (Ilyenek például a *lenéz*, *felnéz* átvitt értelmű jelentései.) Az északkeleti nyelvjárás a falusi, paraszti élethelyzetek kifejezésére is alkotott ilyen szavakat. Tegyük hozzá, ezek a szavak a mai megváltozott életmód következtében már kikoptak a használatból. Ilyen például az állatok vedlésére használt *megvetkezik* kifejezés, vagy a másodszori kapálás elnevezése: a *megmásodol*, a huzamosabb esős idő beálltát jelző *megezőzik*, de a kitergetett ruhák nedves időben való átnyirkulását megnevező *megvonul* kifejezések.

Végül olyan igekötős igéket is érdemes sorra vennünk, amelyek hangalakja a köznyelvben nem él, csakis ebben a nyelvi regiszterben. A *megbosszant* kifejezés alighanem a köznyelvi felbosszant szinonimája, amelyben szintén a cselekvés befejezettsége dominál. A *megezőzik* esősre válik az idő jelentésben képes arra, hogy ezt a folyamatszerű történést egyetlen kifejezésbe sűrítse. A *lelankad* a köznyelvi ellankad, azaz elfárad általános jelentésén túl még a tűz elhamvadásának kifejezője (*ne hagyd lelankadni a tüzet*). A *lemar* kifejezést kutyaharapás jelentésben használatos: *lemarta a kutya*. Az *eláll* ebben a nyelvi regiszterben elfárad kifejezésben is szerepel sok más jelentésén túl. Pl. *A dió eláll a padláson. Elállta az utat. Ne ácsorogj annyit, mert eláll a lábad!*

Igeképzők

Az igeképzős igéknek használati körét az északkeleti nyelvjárás a „saját szabályai” szerint alkalmazza. Ha fellapozzuk az értelmező *kéziszótárt*, azt látjuk, hogy a *mos* igének a *mosogat* gyakorító igeképzős formája egy ősibb jelentésben azt is jelentheti, miszerint „valakinek valamely testrészét vagy a testnek valamely helyét ismételt mozdulatokkal mossa.” (URL 6.) A mai magyar köznyelvi jelentésből a gyakorító képzős igének ez a régebbi jelentése már kikopott, a *mosogat* kimondottan az edények tisztítására rögzült. Továbbá a -gál, -gél gyakorító képzőknek is korlátozott a használati köre, a köznyelvben rögzültek azok az igealakjai, amelyekben használatosak pl. szaladgál, rohangál, húzgál, nevetgél, keresgél. Legfeljebb még az olyan ritkább, válasz-

tékos hangulatú szavakban fordul elő, mint a szendergél. Az északkeleti nyelvjárásban viszont megtalálhatjuk a *mos* igének egy *-gál* gyakorítóképzős alakját: a *mosogál* kifejezést a mosásnak a komolytalanul, elaprózóan végzett jelentésében.

Igealak és képző kapcsolata még különösebb kapcsolatát láthatjuk a *mázigtál* kifejezésben, amely egyszerre játékos és lebecsülő árnyalatú. Jelentése: mázolgat, kenetet, de a szó kapcsán beálló beszédhelyzetben odaértendő, hogy nem komolyan foglalkozik a tevékenységgel.

A denominális igeképzők kapcsán találunk eseteket, amikor a képző és az ige kapcsolata valódi tájszót eredményez. Ilyenek például a *lából és a mázsál* kifejezések. Előbbi a *láb főnév és az -l* képző összetétele, jelentése: sokat jön-megy, fáradozik. A *mázsál* pedig mázsáló mérlegen mér jelentésben fordul elő, nem kevésszer *megmázsál* alakban.

Következtetés

Azt minden nyelvhasználó ösztönösen tudja, függetlenül attól, hogy milyen nyelvi regisztert beszél, hogy egy nyelv szókészletének viszonylag véges rendszerén belül végtelen számú jelentéseket lehet megfogalmazni. Azért mondom, hogy viszonylag, mert egy nyelv szókészlete folyamatosan nehezen megfogható módon ugyan, de változik, új szavak jönnek létre, vagy pedig egyes szavak kihullnak szókészletből. (Még gyakoribb, hogy az új megnevezendő jelentések lefedésére metaforikusan már meglévő szavak lesznek használatosak.) A mindennapokban az egyes nyelvhasználónak kevés lehetősége van új szavak alkotására, talán csak a gyermeknyelv és szleng ad ilyen fokú szabadságot.

Pontosan ilyen új szavak alkotására ad szabadságot a tájnyelv is. De fontos, hogy hogyan történik mindez. Evidencia, hogy a tájnyelv gazdagabb hangulatfestő szavakban, mint a mindenkori köznyelv. De hogyan jönnek létre a hangulatfestő szavaink? Úgy, hogy egy hangulati-érzelmi diszpozíciónak a tükrözésére, a hangulati reprezentációinkkal alkotjuk meg ezeket a szavakat (Szilágyi N. 2015: 23-41). Minden hangulatfestő szó értékítéletéből születik, és a szó ezt az értékelő mozzanatot hordozza magában. Továbbá ezt a hangulati-érzelmi diszpozíciót a magyar nyelvközösség azon tagja is felismeri, aki magának a szónak a jelentését nem ismeri.

Ha megfigyeljük, a vizsgált tájnyelvi szavaink mindegyike tartalmaz ilyen érzelmi-hangulati értékítéletet. Milyen szó lenne például a *liha* szinonimája? Vagy hogyan lehetne meghatározni a jelentését? Olyan üres, tartalmatlan dolog, aminek bár tartalmasnak kellene lennie, de mégis üres maradt, és ez a hiány értődik bele a jelentésébe? A meghatározás nehézségéből is látszik, hogy az egyes szavak mennyire elválaszthatlanok attól az élethelyzettől,

amelyben kimondásra kerülnek. A konkrét életterüktől kiszakíthatatlanok. (Nem úgy, mint a fogalmi nyelv.) Ezt a konkrét képi felidéző erejüket mégis a szavak testet öltése által tudják megtenni, hogy maga a szó kimondása sugározza ki magából a jelentést. Visszatérve a *liha* szavunkhoz: ha helyette azt mondjuk, *üres, tartalmatlan*, ezen szavaknak absztrakt, fogalmi jelentése miatt nincs képi felidéző erejük. Az üres, tartalmatlan ugyanis fogalom-meghatározások: az üresség mint olyan nagyon sokféle dologra alkalmazható.

Teljes más azonban az üres szó jelentése, ha azt mondom például, hogy üres a lelkem. Ilyen értelemben viselkednek hasonlóan a vizsgált tájnyelvi szavak a költészet nyelvéhez. És most nemcsak a hangutánzó-hangulatfestő kifejezésekben bővelkedő versekre lehet gondolni. Egyik Dsida-versben például amikor ezt a sort olvassuk, hogy „a szív elárul, mert világít”, azt láthatjuk, hogy teljesen köznapi szavak sorakoznak egymás mellett. A kép ugyanakkor konkrét és szokatlan, és épp *szokatlansága* révén képként viselkedik (*a világító lámpa* például nem kép), és kezd *sajátosan képi jelentéseket* ontani magából. Csakis ebben a versben mint életközegben kapja meg jelentését, azonban, ha a versből kiemelve mondom ki, hogy *a szív elárul, mert világít*, képisége által azok számára is jelentéseket kezd el sugározni, akik a szóban forgó verset nem ismerik.

Hivatkozott szakirodalom

- Balázs Géza 2001. Magyar nyelvstratégia. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balázs Géza 2005. „A magyar nyelv elé mozdításáról...” Vitairat a nyelvművelésért. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 2015. Nyelvi kincsek Északkelet-Magyarországon. In: Múzsák Kertje, 3. Széphalom, 2015. 157–163.
- Balázs Géza 2020. Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések. Inter—IKU, Budapest.
- Balázs Géza 2021. A művészet és a nyelv születése. MNYKNT—IKU, Budapest.
- Balázs Géza 2022. Folklór és nyelv. IKU, Budapest.
- Balázs Géza–Zimányi Árpád szerk., 2007. Magyar nyelvhasználati szótár. Pauz-Westermann, Celldömölk.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*, Pest.
- Csúry Bálint 1935. *Szamosháti szótár*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Grétsy László–Kemény Gábor 2005. Nyelvűvelő kézisótár. Második kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtsünk világot? Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 2015. *Hangulatfestés – de mit is festünk?* In: Kádár Edit,

Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Motiváltság és nyelvi ikonicitás* (2015), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 23-41.

- URL1. Szinyeyi József: Magyar tájszótár, <https://mek.oszk.hu/07000/07025/pdf/index.html>. (Letöltés dátuma: 2024-07-21.)
- URL 2. Móricz Zsigmond: Szatmár vármegye népe, In: Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai, <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0020/11.html>.
- URL 3. Sólyom Réka: Becéloz, betámad, bevállal – be igekötős neologizmusaink szemantikájáról, https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/8073/BE+igekotos+neologizmusaink_SOLYOM.pdf;jsessionid=48D2D6DE508227CSBCC47028A9442569?sequence=1
- URL 4. Sinkovics Balázs, Az igekötők jelentésmódosító szerepe és a nyelvi norma, *Nyelvtudomány* 2, 2006, 165-186. http://acta.bibl.u-szeged.hu/1167/1/nyelvtudomany_43_165-186.pdf (Letöltés ideje: 2024-07-21.)
- URL 5. ÉrtSz = <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?csakcimben=&szo=MOSOGAT&offset=0&kereses=mosogat>.
- URL 6. Balázs Géza 2023. A be- igekötő mint a módosult tudatállapot jelölője Paper: <https://helyorseg.ma/rovat/szempont/dr-balazs-geza-a-be-igekoto-mint-a-modosult-tudatallapot-jeloloje>

A tanulmány az MTA Domus Szülőföld elnevezésű pályázat továbbvitt, továbbgondolt kutatása. A pályázat nyomán létrejött tanulmány megjelenési helye: <http://www.antroport.hu/fleisz-katalin-nyelv-es-gondolkodas-egy-szatmar-megyei-peremtelepulesen/>.